

Voorwoord

Hoe was dat mogelijk? In 1938 gingen de machthebbers van het Derde Rijk voor de tweede maal in nog geen dertig jaar tijd het pad van veroveringen en verwoestingen op. Aanvankelijk leek Hitlers *Wehrmacht* niet te stoppen: men was beter voorbereid en ging agressiever te werk dan de legers van de keizer. Maar terwijl Hitler van de ene overwinning naar de andere denderde, nam wel het aantal vijanden toe. Voor de tweede keer stuitte Duitsland in zijn poging om het Europese continent te beheersen op formidabele tegenstand. In december 1941 was het Derde Rijk niet alleen in oorlog met het Britse Rijk en de Sovjet-Unie, maar ook met de Verenigde Staten. Het zou nog wel drie jaar en vijf maanden duren, maar uiteindelijk leed Hitler een nederlaag die veel verpletterender was dan die welke de keizer de kop had gekost. Duitsland lag in puin, net als grote delen van Oost- en West-Europa. Polen en het westen van de Sovjet-Unie waren zo goed als leeggeplunderd. Frankrijk en Italië balanceerden op de rand van een burgeroorlog. De overzeese rijksodelen van Groot-Brittannië, Frankrijk en Nederland lagen aan flarden. En toen de wereld kennisnam van de buitengewoon omvangrijke, door het nationaalsocialistische regime gepleegde genocide, vielen er voorgoed vraagtekens te zetten bij de superieure beschaving waarop Europa brutaalweg aanspraak dacht te kunnen maken. Hoe was dat mogelijk?

Mensen maken hun eigen geschiedenis. Uiteindelijk zal de menselijke wil – die van het individu en die van het collectief – het uitgangspunt moeten zijn voor wie een beeld wil geven van nazi-Duitsland. Als we de wandaden van het Derde Rijk willen begrijpen, moeten we proberen de daders te begrijpen. We moeten Adolf Hitler en zijn volgelingen serieus nemen. We moeten trachten door te dringen in hun gedachtewereld en de duistere krochten van hun ideologie in kaart zien te brengen. Niet voor

niets is de biografie – die van het individu en die van het collectief – een van de meest verhelderende manieren om het Derde Rijk te bestuderen. Maar het mag dan waar zijn dat de ‘mensen hun eigen geschiedenis maken’, het is ook waar wat Karl Marx schreef: ‘*aber sie machen sie nicht aus freien Stücken [vrijwillig] unter selbstgewählten, sondern unter unmittelbar vorhandenen, gegebenen und überlieferten Umständen.*’¹

Wat zijn dat dan voor omstandigheden? Tot enige verrassing wellicht van degenen die Marx zien als een simplistische determinist op economisch gebied, liet hij zijn befaamd geworden aforisme niet volgen door een verhandeling over productiemethoden, maar door een uitspraak over de manier waarop ‘de traditie van alle dode generaties als een nachtmerrie op het brein van de levenden’ drukt. ‘Juist op het moment dat’ historische personen ‘bezig lijken een revolutionaire wending te geven aan zichzelf en aan de dingen [...] gaan ze [...] angstig geesten uit het verleden oproepen [...] en ontlenen ze namen, strijdkreten en kostuums aan hen om in die aloude dracht deze nieuwe scène in de wereldgeschiedenis op te voeren’. Hitler en zijn trawanten vertoefden zeer zeker in zo’n zelfgeschapen wereld. Daarom is het ook terecht dat de meest recente literatuur over het Derde Rijk zich sterk heeft gericht op politiek en ideologie. De culturele crises in Europa aan het begin van de 20e eeuw, het vacuüm dat werd achtergelaten door de seculariseringstendensen aan het eind van de 19e eeuw, de radicaliserende verschrikkingen van de Eerste Wereldoorlog: dat alles verdient de aandacht van de historicus die de diepere beweegredenen van het nationaalsocialisme echt wil doorgronden. Hoe zouden we anders een regime kunnen begrijpen, dat als voornaamste doelstelling de vernietiging van het Europese Jodendom had – een doel dat ogenschijnlijk elke economische logica ontbeerde, een onderneming die, als ze al te begrijpen valt, alleen nog te volgen is in termen van een gewelddadige verlossingstheologie.²

De nadruk die bij de bestudering van het fascisme is komen te liggen op de culturele en ideologische aspecten, heeft onze kijk op Hitler en zijn regime voor altijd veranderd. Men kan het zich nu nauwelijks voorstellen dat er, nog niet eens zo lang geleden, historici zijn geweest die *Mein Kampf* als geschiedkundige bron gewoon negeerden en het zinvoller achtten Hitler louter als een van de vele opportunistische imperialisten te zien. Die tijd is voorbij. Dankzij het werk van twee generaties historici kunnen we nu veel beter beoordelen op welke manier de nazi-ideologie de gedachtewereld en het doen en laten van de nazileiders en ook van velen anderen in de Duitse samenleving heeft bepaald. Maar terwijl we druk bezig zijn geweest de belangrijkste ideologische en politieke leidmotieven van

Hitlers regime uit te pluizen, zijn andere, toch zeer wezenlijke zaken in het hele verhaal betrekkelijk onderbelicht gebleven. Met name het belang van de economie is door historici vaak gebagatelliseerd of zelfs genegeerd. Soms was die verwaarlozing een bewuste afweerreactie, maar soms was de geringe aandacht voor de economische geschiedenis ‘eigen schuld’. Met de statistische terminologie die vaak in de economische geschiedschrijving wordt gebezigd, is de typische ‘alfa’-onderzoeker niet vertrouwd en beide partijen hebben te weinig ondernomen om die kloof te overbruggen. Maar misschien is de belangrijkste reden dat men zich van sociaaleconomische analyses heeft afgekeerd, wel ingegeven door een gevoel van *ennui*, door de gedachte dat er simpelweg toch niets nieuws te melden valt, dat alle belangrijke kwesties al zijn behandeld door de eerste twee generaties historici en sociologen, die zich na 1945 hebben gestort op onderwerpen als het economische herstel in nazitijd of op de geschiedenis van de oorlogseconomie.

Waar we nu dan ook mee te maken hebben, is een historiografie-met-twee-snelheden. Terwijl ons inzicht in de rassenspolitiek van het regime en in het functioneren van de Duitse maatschappij onder het nationaalsocialisme de laatste twintig jaar is veranderd, is er wat de economische geschiedschrijving van het regime betreft wel erg weinig vooruitgang geboekt. Het doel van dit boek is het hoognodige proces van intellectuele heroriëntering op gang te brengen. Daartoe zal ik veel cijfermatig archiefmateriaal opnieuw onder de loep nemen – veel ervan is de laatste zestig jaar niet onderzocht –, dat afzetten tegen de nieuwste onderzoeksgegevens (van de hand van historici van het Derde Rijk en van economisch historici die zich bezighouden met de dynamiek van de economie van het Interbellum) en de vraag stellen wat voor nieuw licht dit werpt op enkele centrale kwesties die een rol spelen in de geschiedenis van Hitlers regime: hoe hebben de scheuren die zich als gevolg van de Grote Depressie (1929-1932) voordeden in de mondiale machtsstructuur het Hitlers regering mogelijk gemaakt zo’n enorme impact te hebben op het wereldgebeuren? Wat is het verband geweest tussen de uitzonderlijk grote imperialistische ambities van Hitler (en zijn beweging) en de bijzondere situatie waarin de Duitse samenleving en economie zich in de jaren twintig en dertig van de 20e eeuw bevonden? Op welke manier hebben de binnen- en buitenlandse economische spanningen bijgedragen tot Hitlers ‘oorlogsstokerij’ in 1939 en tot zijn niet-aflatende streven om de oorlog nadien steeds verder uit te breiden? Wanneer en hoe heeft het Derde Rijk zijn blitzkrieg-strategie ontwikkeld? Die wordt immers algemeen gezien als het opvallendste facet van

zijn spectaculaire successen in de Tweede Wereldoorlog. En hoe kon het Derde Rijk, toen die blitzkrieg in december 1941 voor de poorten van Moskou vastliep, de oorlog dan nog bijna drieënhalf jaar voortzetten ondanks de overweldigende materiële overmacht van de vijanden? En wat moeten we aan met Albert Speer? De laatste tijd heeft deze merkwaardige figuur buitengewoon veel aandacht gekregen en toch ging het daarbij – en dat tekent onze tijd – niet in de eerste plaats om Speers functioneren als minister van Bewapening, maar om zaken die te maken hadden met zijn rol als Hitlers architect, om de vraag of Speer persoonlijk weet heeft gehad van de Holocaust en om zijn verkrampte pogingen om na 1945 met de waarheid in het reine te komen. In dit boek worden, voor het eerst in zestig jaar, de prestaties van de Duitse oorlogseconomie, onder zowel Speer als diens voorgangers, kritisch bekeken en wordt een geheel nieuw licht geworpen op zijn rol bij het in stand houden van het Derde Rijk, tot aan de bloedige afloop. Want alleen door opnieuw de economische fundamenten van het Derde Rijk te bestuderen – daarbij inzoomend op kwesties als land, voedsel en werkgelegenheid – kunnen we werkelijk het adembenevende proces begrijpen dat heeft geleid tot de steeds verder gaande radicalisering, met als ongehoorde manifestatie daarvan de Holocaust.

Het primaire doel van dit boek is dan ook de economie opnieuw centraal te stellen, om tot een beter begrip van Hitlers regime te kunnen komen; het moet een economisch verhaal vertellen waardoor de politieke geschiedenisoverzichten die de afgelopen dertig jaar zijn verschenen, een zinvolle onderbouwing krijgen. Daarbij is het echter ook noodzakelijk onze inzichten in de economische geschiedenis van het Derde Rijk in overeenstemming te brengen met de publicaties die sinds eind jaren tachtig de geschiedschrijving van de Europese economie op subtiele maar ingrijpende wijze hebben veranderd. Maar die verandering is grotendeels voorbijgegaan aan de *mainstream* van de geschiedschrijving in Duitsland.

Het is nauwelijks overdreven te stellen dat de historici die zich met het Duitsland van de 20e eeuw bezighielden, althans één gemeenschappelijk uitgangspunt hadden: ze gingen namelijk uit van de premisse dat de Duitse economie bijzonder krachtig was. Nu bevond Duitsland zich ten tijde van de machtsovername van Hitler overduidelijk in een diepe economische crisis. Toch overheerst bij de 20e-eeuwse Europese historici de consensus dat Duitsland een sluimerende economische supermacht was, een economische reus die alleen te vergelijken was met de Verenigde Staten. Ondanks alle discussies die er zijn gevoerd over de achterlijke of afwijkende politieke cultuur van Duitsland, is de veronderstelling dat we toch

wel te maken hadden met een uitzonderlijk moderne economie min of meer buiten schot gebleven. Die aanname vormde vervolgens het uitgangspunt van veel publicaties op het gebied van de sociale geschiedenis van Duitsland, zoals ze ook doorklonk in de beschrijvingen van het Duitse imperialisme in de buitenlandse politiek. De veronderstelling dat Duitsland in economisch opzicht superieur was, is zo leidend geweest dat niet alleen de geschiedschrijving van Duitsland maar ook die van andere landen erdoor beïnvloed is. In bijna de hele 20e eeuw is Duitsland het voorbeeld geweest waarmee Groot-Brittannië, Frankrijk, Italië en zelfs de Verenigde Staten werden vergeleken.

Aan het begin van de 21e eeuw dienen we eerst die premisse eens kritisch tegen het licht te houden. Want niet alleen de reële ervaringen die Europeanen sinds het begin van de jaren negentig van de 20e eeuw hebben opgedaan, maar ook de studies van een hele generatie van economen en economisch historici hebben intussen de mythe aan het wankelen gebracht – zo niet volstrekt ontzenuwd – dat er in Duitsland sprake zou zijn geweest van een uitzonderlijke superioriteit op economisch terrein. Het verhaal over de Europese economische geschiedenis in de 20e eeuw gaat steeds meer, zo blijkt, in de richting van een norm die wat het grootste deel van die periode betreft werd gesteld door Groot-Brittannië – en niet door Duitsland. In 1900 was Groot-Brittannië als eerste land in de wereld een samenleving die al volledig geïndustrialiseerd en verstedelijkt was. Bovendien was Groot-Brittannië tot 1945 niet zomaar een Europees land; het was het grootste wereldrijk uit de geschiedenis. Toen in 1939 de oorlog uitbrak, lag het gezamenlijke BNP van Groot-Brittannië en Frankrijk 60 procent hoger dan dat van Duitsland en Italië. Nu was de voorstelling van zaken dat Duitsland een zekere economische superioriteit bezat, natuurlijk niet louter aan de fantasie van historici ontsproten. Vanaf eind 19e eeuw herbergde Duitsland tal van industriële ondernemingen die mondiaal gezien weinig concurrentie te duchten hadden. Het waren firmamen als Krupp, Siemens en IG Farben die de mythe voedden dat de Duitse industrie onverslaanbaar was. Wanneer men echter wat meer afstand neemt, blijkt dat de Duitse economie toch maar weinig verschillen vertoonde met het Europese gemiddelde: in de jaren dertig van de 20e eeuw was het inkomen per hoofd van de bevolking niet hoog en niet laag – naar de huidige maatstaven te vergelijken met dat van Iran of Zuid-Afrika. Het consumptieniveau van het merendeel van de Duitse inwoners was bescheiden en bleef achter bij dat van de meeste buurlanden in West-Europa. Onder Hitler was Duitsland nog altijd een samenleving die maar

voor een deel was gemoderniseerd en waarin minstens vijftien miljoen mensen in hun levensonderhoud voorzagen via de traditionele ambachten of in de landbouw.

Als men nu naar de 20e-eeuwse economische geschiedenis kijkt, valt vooral op dat niet Duitsland of een ander Europees land er in het bijzonder boven uitstak, maar dat het ‘oude Europa’ in de schaduw werd gesteld door een aantal nieuwe economische grootmachten, onder aanvoering van de Verenigde Staten. In 1870, toen de Duitse eenwording haar beslag kreeg, had de bevolking van de Verenigde Staten ruwweg dezelfde omvang als die van Duitsland, maar lag de totale productie van Amerika, ondanks de enorme hoeveelheid land en hulpbronnen, slechts een derde hoger dan die van Duitsland. Kort voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog was de Amerikaanse economie ongeveer tweemaal zo omvangrijk geworden als die van het Keizerrijk Duitsland. En in 1943, voordat de geallieerde luchtbombardementen hun hoogtepunt bereikten, was de totale productie van Amerika al bijna vier keer zo groot als die van het Derde Rijk.

Kortom, we hebben aan het begin van de 21e eeuw dan ook te maken met een andere opvatting over de Duitse geschiedenis – een die afwijkt van de vorm van geschiedschrijving die bijna honderd jaar lang opgeld heeft gedaan. In de eerste plaats kunnen we de werkelijk uitzonderlijke positie van de Verenigde Staten in de moderne wereldeconomie beter beoordelen. In de tweede plaats zorgen de gemeenschappelijke ‘convergerende’ Europese ervaringen voor een duidelijk ontzuiterende kijk op Duitslands economische geschiedenis. De centrale en vermoedelijk radicaalste stelling in dit boek is dat deze, overigens onderling samenhangende, verschuivingen in onze historische waarneming van ons vragen de geschiedenis van het Derde Rijk in een ander historisch kader te plaatsen. Dat nieuwe kader zal overigens voor verwarring zorgen: de geschiedenis van het nazisme zal er begrijpelijker, ja zelfs griezelig modern door worden, terwijl tegelijkertijd de fundamentele ideologische irrationaliteit ervan nog duidelijker naar voren komt. De economische geschiedenis van het Derde Rijk zal niet alleen nieuw licht werpen op de drijfveren achter Hitlers agressieve politiek, maar ook op de vraag waarom dat beleid uiteindelijk op niets is uitgelopen, ja zelfs wel móest mislukken.

In beide gevallen staat Amerika centraal, willen we althans meer inzicht krijgen in het Derde Rijk. Bij hun pogingen Hitlers buitensporige agressie te verklaren hebben historici tot dusver onderschat hoezeer hij zich bewust is geweest van de dreiging die er voor Duitsland, en ook voor

de overige Europese grootmachten, uitging van de opkomst van de Verenigde Staten als overheersende mondiale supermacht. Al in de jaren twintig had Hitler op basis van de toenmalige economische trends voorspeld dat de Europese landen maar een paar jaar de tijd zouden hebben om zich in te stellen op die onvermijdelijke ontwikkeling. Daarbij voelde hij goed aan dat de Europeanen al in de ban waren van de ongemeen sterke aantrekkingskracht die de Amerikaanse consumptiemaatschappij uitoefende. Hoe groot die aantrekkingskracht was, kunnen we ons goed voorstellen, nu we meer inzicht hebben in de overgangssituatie waarin alle Europese economieën zich in het Interbellum bevonden. Net als in veel opkomende economieën van de hedendaagse ‘semiperiferielanden’ vergaapte de Duitse bevolking zich in de jaren dertig al aan de luxewereld van Hollywood. Tegelijkertijd woonden miljoenen mensen nog met hun drieën of vieren in één kamer, zonder inpandig badkamer, zonder elektriciteit. Naar automobielen, radio’s en andere paraferalia van het moderne leven zoals elektrische huishoudelijke apparaten kon hoogstens de maatschappelijke bovenlaag streven. De originaliteit van het nationaal-socialisme bestond daarin dat men zich niet gedwee een plekje liet toewijzen in de mondiale economische orde, die werd gedomineerd door de rijke, Engelstalige landen. Integendeel, Hitler trachtte juist de opgekropte frustraties van zijn volk te mobiliseren om die economische rangorde op grootse wijze te ondermijnen. Duitsland zou nog eens overdoen wat de Europeanen de afgelopen drie eeuwen overal ter wereld hadden gedaan, namelijk zijn eigen imperialistische achterland creëren; via een allerlaatst, grootscheeps ‘landjepik’ in het oosten zou het zorgen voor de eigen economische onafhankelijkheid en welvaart, en voor het noodzakelijke kader om in de komende supermachtenwedloop met de Verenigde Staten aan het langste eind te kunnen trekken.

De agressie van Hitlers regime kan zodoende gezien worden als een begrijpelijke reactie op de spanningen die het gevolg waren van de onevenwichtige ontwikkelingen in het mondiale kapitalisme – spanningen die ook vandaag de dag nog voelbaar zijn. Tegelijkertijd echter zal ons inzicht in het volstrekt irrationele van Hitlers plannen nog groter worden wanneer we ons bewust zijn van de economische uitgangspositie. In dit boek zullen we laten zien wat voor opmerkelijke campagne Hitlers regime vanaf 1933 op touw zette ter mobilisering van de Duitse economie. Voor het bewapeningsprogramma van het Derde Rijk was de grootste ‘overdracht van middelen’ nodig die ooit in vreedstijd door een kapitalistische staat werd gerealiseerd. Toch was Hitler niet bij machte de econo-

mische en militaire krachtsverhoudingen fundamenteel te veranderen. De Duitse economie was gewoonweg niet sterk genoeg om de militaire macht op te bouwen die nodig zou zijn geweest om alle Europese buurlanden – inclusief Groot-Brittannië en de Sovjet-Unie – te overweldigen, laat staan de Verenigde Staten. Hoewel Hitler in de jaren 1936 en 1938 kortstondig succes boekte, was de diplomatie van het Derde Rijk niet in staat de in *Mein Kampf* beoogde anti-Sovjetalliantie tot stand te brengen. Toen hij geconfronteerd werd met een oorlog tegen Groot-Brittannië en Frankrijk, moest Hitler op het laatste moment zijn toevlucht nemen tot een opportunistische regeling met Stalin. De dodelijke effectiviteit van de Duitse pantserdivisies, de *deus ex machina* van de eerste oorlogsjaren, vormde zeker nog geen basis voor de strategie in de zomer van 1940, want die had ook de Duitse leiders zelf verrast. Hoewel de overwinningen van het Duitse leger in 1940 en 1941 zonder twijfel spectaculair te noemen waren, waren ze toch niet beslissend. We moeten dan ook de onthutsende conclusie trekken dat Hitler in september 1939 de oorlog inging zonder dat hij over een vastomlijnd plan beschikte op grond waarvan hij zijn voornaamste tegenspeler – het Britse Rijk – op de knieën zou krijgen.

Waarom nam Hitler die enorme gok? Dat is inderdaad de grote vraag. Ook als men de verovering van *Lebensraum* verklaart als een typisch imperialistisch streven, ook als men het Derde Rijk nageeft dat het een opmerkelijke inspanning heeft verricht om zijn middelen in te zetten voor de strijd, en zelfs als men erkent dat Duitslands soldaten geweldig hebben gevochten, dan nog liep Hitler met zijn oorlogvoering zulke grote risico's dat daarvoor geen verklaring valt te geven op grond van pragmatisch eigenbelang.³ Met het stellen van die vraag kunnen we ook weer aansluiten bij de *mainstream* van de geschiedschrijving, waarbij met nadruk wordt gewezen op het belang van de ideologie. Het was de ideologie die Hitler van de bril voorzag waardoor hij de internationale krachtsverhoudingen waarnam en ook de ontwikkeling van de strijd volgde die in de zomer van 1936 in Europa met de Spaanse Burgeroorlog begonnen was en die steeds mondialer van karakter werd. Hitler zag zijn rijk door de Verenigde Staten bedreigd, maar niet in de zin van een gewone rivaliteit tussen supermachten. Voor hem was het een existentiële dreiging die nauw samenhang met zijn constante angst voor de wereldomspannende 'Joodse samenzwering', die zich vooral manifesteerde in de vorm van het 'Wall Street-Jodendom' en de 'Joodse pers' in de Verenigde Staten. Door die bizarre kijk op de werkelijke krachtsverhoudingen kreeg Hitlers besluitvorming zo'n wispelturig, tot risico's bereid karakter. Naar zijn mening kon Duitsland

zich er simpelweg niet bij neerleggen een welvarende ‘satellietstaat’ van de Verenigde Staten te worden, zoals het lot leek te worden van de Weimarrepubliek in de jaren twintig, want dat zou dan uitdraaien op onderwerping aan het *Weltjudentum* en uiteindelijk op het verdwijnen van het ‘Germaanse ras’. Gezien de overheersende invloed van de Joden, die Hitler in de oplopende internationale spanningen aan het eind van de jaren dertig meende waar te nemen, was een rooskleurige toekomst voor Duitsland als kapitalistische partner van de westerse mogendheden simpelweg ondenkbaar. Oorlog was onvermijdelijk. De vraag was niet óf die er zou komen, maar wannéér.

Dit is een omvangrijk boek en aangezien het de bedoeling is het helemaal, van begin tot eind, te lezen, wil ik niet de spanning wegnemen door al meteen op de eerste pagina’s de hoogtepunten te verraden. Laat ik volstaan met de mededeling dat het verhaal zoals het hier verteld wordt nieuw is, ook al mag de geschiedenis van het Derde Rijk dankzij decennialang intensief onderzoek dan al in grote lijnen bekend zijn. Het is mijn bedoeling de lezer meer inzicht te verschaffen in de wijze waarop Hitler de macht naar zich toe heeft getrokken en de hele Duitse samenleving kon mobiliseren voor de oorlog. Ik werp nieuw licht op de dynamiek die ervoor zorgde dat Duitsland ten oorlog trok en zal niet alleen verklaren hoe Hitlers rijk tot in 1941 succesvol kon doorvechten, maar ook waarom zijn oorlogsinspanningen hun onvermijdelijke einde vonden in de Russische sneeuw. Verder ga ik in dit boek de nog altijd wezenlijke kernvraag, die elke historicus van het Derde Rijk en vooral de economisch historicus zich moet stellen, niet uit de weg: hoe valt de Holocaust te verklaren? Daarbij kan ik gebruikmaken van archiefmateriaal en ook van onderzoek van een generatie briljante geschiedkundigen. Maar het accent zal liggen op het verband tussen Hitlers oorlog tegen de Joden en de meeromvattende plannen van het regime: imperialisme, dwangarbeid en het doelbewust uithongeren van mensen. In de filosofie van de nazileiders was er namelijk niet sprake van één specifieke reden, maar van een hele reeks verschillende economische redenen voor de genocide. Ter afsluiting zal ik na de voor de jaren 1939-1942 beslissende hoofdstukken de buitengewoon drastische maatregelen beschrijven waarmee het regime de oorlogsinspanningen nog drie barre jaren wist vol te houden; centraal in dat verhaal stond zonder twijfel Albert Speer.

Wie nu al vol ongeduld uitkijkt naar meer specifieke conclusies, zou naar het eind van het boek moeten doorbladeren; daar vindt men een kor-

te samenvatting met ten minste enkele van de voornaamste aspecten van deze geschiedenis.

Adam Tooze
februari 2007

Inleiding

Wanneer men de 20e eeuw overziet, valt aan één conclusie nauwelijks te ontkomen, namelijk dat de Duitse geschiedenis door twee thema's bepaald wordt. Aan de ene kant was er het streven naar economische en technologische vooruitgang, waardoor Duitsland in het grootste deel van de vorige eeuw, samen met de Verenigde Staten en aan het eind ook ook Japan, China en India, tot de belangrijkste economieën van de wereld behoorde. Aan de andere kant was er het streven naar oorlog en wel op een tot dan ongekennde schaal.¹

Voor het uitbreken van de eerste, vernietigende wereldoorlog in de 20e eeuw had de verantwoordelijkheid voor een groot deel bij Duitsland gelegen, voor de tweede oorlog droeg het alléén de verantwoording. Verder hebben Hitler en zijn regime tijdens de Tweede Wereldoorlog alle grenzen van de oorlogvoering overschreden door massale genocideacties op touw te zetten die qua intensiteit, omvang en planmatigheid hun weerga niet kenden. Daarom zorgden de bezettingsmachten er na de tweede catastrofe (1945) voor dat Duitsland geen keus meer werd gelaten. Hoewel activiteiten op het gebied van sport, technologie, natuurwetenschappen en cultuur stukje bij beetje weer als uitingsvormen van het nationale én individuele karakter toegelaten werden, en hoewel de Duitse politiek eind jaren zestig weer rijker geschakeerd werd, werd het nationale leven na 1945 toch bepaald door een gedepolitiseerd streven naar materiële voorspoed, in ieder geval in West-Duitsland.² Duitslands eerste capitulatie in 1918 was lang niet zo absoluut geweest als in 1945. Daarom waren de conclusies die zowel de Duitsers als hun voormalige tegenstanders eraan verbonden, ook minder eenduidig. Een van de opvallendste dingen die de Duitse politiek in de periode na de Eerste Wereldoorlog onder meer kenmerkten, was dat het Duitse electoraat in de Weimarrepubliek steeds de

keuze had tussen een politiek die gericht was op een vreedzaam streven naar voorspoed, en een militant nationalisme, dat min of meer openlijk uit was op een hervatting van de vijandelijkheden met Frankrijk, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten. Omdat dit boek vooral gewijd is aan een analyse van de maatregelen die Hitler trof om de Duitse economie in te zetten ter realisering van de tweede optie, lijkt het me wel van belang eerst het alternatief voor zijn visie duidelijk te maken en vast te stellen hoe dat alternatief uit beeld kon verdwijnen als gevolg van de rampzalige gebeurtenissen die tot Hitlers *Machtergreifung* hebben geleid.

Het zou natuurlijk niet juist zijn te ontkennen dat er constanten zijn die alle aspecten in de strategische discussie in het Duitsland van de jaren twintig en dertig in verband brengen met de imperialistische erfenis van het wilhelminische tijdperk.³ De vijandige gevoelens ten opzichte van de Fransen en Polen, en ook de imperialistische plannen gericht tegen Duitslands burenen in het westen én oosten, bestonden al langer. Wanneer men echter te veel nadruk legt op die constanten, loopt men het risico te weinig oog te hebben voor de transformerende effecten van de nederlaag in november 1918 en van de traumatische crisis die daar het resultaat van was geweest. De ellende bereikte een dieptepunt in 1923 toen de Fransen met het Ruhrgebied het industriële hart van de Duitse economie bezetten. In de loop van de daaropvolgende maanden steunde Berlijn een massale campagne van lijdelijk verzet (*passiver Widerstand*), terwijl het land in een hyperinflatie en een zo enorme politieke chaos terechtkwam dat in de herfst van 1923 het voortbestaan van de Duitse natiestaat hoogst twijfelachtig was.⁴ De discussies over de te volgen strategie waren qua karakter volledig veranderd. Enerzijds had de crisis van 1918-1923 een ultranationalisme in de hand gewerkt – in de vorm van de radicale vleugel van de DNVP en Hitlers NSDAP – dat in zijn felheid apocalyptischer van aard was dan alles wat er vóór 1914 te signaleren was geweest. Anderzijds had de crisis ook tot een echt nieuwe koers geleid in Duitslands buitenlandse en economische beleid. De aanhangers van dit alternatief voor het nationalistische militarisme wensten weliswaar ook een herziening van de zo belastende bepalingen van het verdrag van Versailles, maar dan niet door te gokken op militaire kracht. Integendeel, het buitenlandse beleid van ‘Weimar’ gaf voorrang aan de economie, het enige terrein waarop Duitsland nog altijd invloed zou kunnen uitoefenen in de rest van de wereld. Men probeerde bovenal de veiligheid en de invloed van de republiek te versterken door te werken aan financiële banden met de Verenigde Staten en door op industrieel gebied nauwer samen te werken met Frankrijk. In

sommige opzichten liep men hierin al duidelijk vooruit op de strategie die West-Duitsland na 1945 op het oog had. Het was in ieder geval een beleid dat de steun genoot van alle partijen in de Weimarcoalitie: van de Sozialdemokratische Partei, de links-liberale DDP en de katholieke Zentrums-partei. Het werd belichaamd door Gustav Stresemann, de leider van de nationalistische liberalen – de DVP – en tussen 1923 en 1929 minister van Buitenlandse Zaken.⁵

Nadat de toestand zich in het jaar 1924 gestabiliseerd had, boden de Rijksdagverkiezingen van 20 mei 1928 het hele Duitse electoraat voor de eerste keer de mogelijkheid om zich uit te spreken over de verrichtingen van de Weimarrepubliek en Stresemanns buitenlandse beleid. Gustav Stresemann besloot de verkiezingsstrijd in Beieren aan te gaan. Nu was München natuurlijk ook een favoriet speelterrein van de NSDAP en als leider van die marginale partij hoopte Hitler nu extra aandacht te krijgen door de degens met Stresemann te kruisen. De Beierse kiezers hadden zodoende de keus tussen Stresemanns visie op Duitslands toekomst, die was gebaseerd op vier jaar vreedzaam ‘economisch revisionisme’, en Hitlers ideeën, die een faliekante afwijzing van Weimars buitenlandse en economische beleid inhielden. Zowel Hitler als Stresemann nam de strijd serieus. Hoewel Stresemann er alles aan was gelegen Hitler als weinig meer dan een zonderling (*Spinner*) af te schilderen, gaf hij wel toe dat hij de tijd had genomen om ten minste één van Hitlers openbare redevoeringen te lezen teneinde voorbereid te zijn op de argumenten die tegen hem gebruikt zouden kunnen worden.⁶ Wat Hitler betrof, hij benutte het meningsverschil met Stresemann vooral om zijn ideeën over buitenlands beleid en economie, die hij in 1924 in de gevangenis van Landsberg in zijn manifest *Mein Kampf* had geformuleerd, nader uit te werken.⁷ Het resultaat was een geschrift met nogal wat passages die rechtstreeks zijn overgenomen uit politieke redevoeringen; het staat bekend als Hitlers *Zweites Buch* en werd voltooid in de zomer van 1928.⁸

I

‘Politiek is [...] tegenwoordig vooral politiek met het oog op de wereldeconomie’: die opvatting had Gustav Stresemann al verkondigd als ambitieuze jonge afgevaardigde van de Nationalliberale Partei (NLP) in de wilhelminische Rijksdag.⁹ Dat was niet louter retoriek, het was een inzicht dat ten zeerste met zijn levensloop samenhang.¹⁰ Stresemann, in 1878 in Ber-

lijn geboren, was de zoon van een kleine, onafhankelijke brouwer van ge-aromatiseerd Weißbier, een van de favoriete merken van de hoofdstad. Hij had gezien hoe de zaak van zijn vader werd vermalen door de concurrentie van de grotere brouwerijen. Als enige van de zeven kinderen was hij naar de universiteit gegaan, waar hij zijn studie had afgerond met een proefschrift over ‘*Das Wachstum der Berliner Flaschenbier-Industrie*’. In 1901 was hij als syndicus gaan werken voor de bond van de lichte fabrieksindustrie van Saksen. Hij had de opdracht te lobbyen voor de belangen van de op de export gerichte fabrikanten, die het moesten opnemen tegen de alle aandacht opeisende zware industrie en protectionistische landbouw. Door zijn studie van de economische geschiedenis maar ook door zijn ervaringen met de praktische handelspolitiek was Stresemann ervan overtuigd dat de drie grote industriële economieën Groot-Brittannië, Duitsland en de Verenigde Staten in de 20e eeuw de toon zouden aangeven. Natuurlijk concurreerden die economische grootmachten met elkaar, maar in functioneel opzicht waren ze ook onlosmakelijk met elkaar verbonden. Duitsland had grondstoffen en voedingsmiddelen nodig van exportmarkten in het buitenland om zijn bevolking te voorzien van werk en van brood op de plank. Het Britse Rijk stond er wat de grondstoffen betreft beter voor, maar had Duitsland toch nodig als exportmarkt. Verder was Stresemann er al vroeg van overtuigd geweest dat de opkomst van de Verenigde Staten als overheersende speler in de wereldeconomie het dynamische concurrentieproces tussen de Europese grootmachten voorgoed zou veranderen.¹¹ In de 20e eeuw zouden de krachtsverhoudingen in Europa in hoge mate worden bepaald door de betrekkingen tussen de concurrerende Europese staten en Amerika. Stresemann onderschatte militair overwicht en de volkswil zeker niet als factoren in de machtspolitiek. In de ‘dreadnought’-wedloop was Stresemann een consistente pleitbezorger geweest van een grote *Kaiserliche Marine*, in de hoop dat Duitsland de Britten alleen dan naar de kroon zou kunnen steken wanneer het de overzeese handel met behulp van een eigen vloot zou steunen. Sinds 1914 was hij in de Rijksdag bovendien een van de meest uitgesproken pleitbezorgers van een totale duikbootoorlog. Maar ook in zijn meest annexionistische ogenblikken hield Stresemann vóór alles vast aan de economische logica die zich helemaal op de Verenigde Staten richtte.¹² Uitbreiding van Duits grondgebied door inpassing van België, de Franse kuststrook tot aan Calais, Marokko en uitgestrekte territoria in het oosten, was louter ‘noodzakelijk’ om Duitsland te verzekeren van een toereikende ‘uitvalsbasis’ voor de concurrentie met Amerika. Een economie die niet de beschikking had

over een gegarandeerde markt van ten minste 150 miljoen consumenten, kon het wel vergeten te kunnen concurreren met de schaalvoordelen die Stresemann met eigen ogen had kunnen aanschouwen in de industriële centra van de Verenigde Staten.

Het lijdt geen twijfel dat Stresemann in het najaar van 1918 diep geraakt werd door Duitslands plotselinge nederlaag – fysiek en mentaal was hij de instorting nabij. Zijn vertrouwen in militaire kracht als machtspolitiek middel werd er voorgoed door geschokt, in ieder geval wat Duitsland aanging. Van wezenlijker belang was dat door de nederlaag twijfel bij hem was gerezen omtrent het sociale en politieke stelsel van Duitsland, omdat dit minder veerkracht had getoond dan het bestel van Groot-Brittannië of Frankrijk. Uiteindelijk versterkte dit wel zijn geloof in de economie als bepalende factor. De wereldeconomie was het enige domein waar Duitslands rol echt onontbeerlijk was. Al in april 1919 had Stresemann, gezien de militaire zwakte van zijn land, geëist dat men de buitenlandse politiek zou gaan baseren op het prestatievermogen van de grote concerns. ‘Vandaag de dag hebben we krediet in het buitenland nodig. Het Rijk is niet kredietwaardig meer [...] maar particulieren, particuliere grote ondernemingen hebben nog wel krediet. Dat krediet is gebaseerd op het onbegrensde respect in de wereld voor de prestaties van de Duitse industrie, van de Duitse koopman.’¹³ Het punt was dat de economie het enige domein scheen te zijn waarop Duitsland nog een relatie met de Verenigde Staten kon opbouwen; die vormde de enige macht die in staat was voor Duitsland een tegenwicht te vormen tegen de agressie van de Fransen en de desinteresse van de Britten. Dat visioen van een transatlantisch partnerschap zou Stresemanns doen en laten blijven bepalen, zowel tijdens zijn kortstondige maar zo belangrijke ambtstermijn als rijkskanselier (1923) als tijdens zijn ministerschap op Buitenlandse Zaken (1924-1929). Door de storm van nationalistische verontwaardiging te trotseren en een eind te maken aan de schadelijke passieve ‘Ruhrkampf’ tegen de Franse bezetting, én door tegelijkertijd aan te geven dat Duitsland bereid was tot herstelbetalingen, zette Stresemann de deur open voor een speciale relatie met de Verenigde Staten.

Daarvoor moest natuurlijk wel een prijs worden betaald, want voortaan zou Stresemann steeds het verwijt van ‘rechts’ krijgen dat hij de ‘*Kandidat von Frankreichs Gnaden*’ was.¹⁴ En die beschuldiging kreeg nog meer gewicht toen Stresemann besloot een coöperatieve tactiek te verkiezen boven een confronterende, om zodoende een versnelde aftocht van de Franse troepen, die in het Rijnland patrouilleerden, te bewerkstelligen.¹⁵

Dat verwijt miste natuurlijk elke grond, want Stresemann was in alle opzichten een overtuigde *Deutschnationaler*. Hij heeft ook nooit afstand genomen van de annexionistische opvattingen die hij tijdens de Eerste Wereldoorlog was gaan koesteren, want hij zag geen reden om die te betreuren. Ook had hij zich niet neergelegd bij een definitieve vaststelling van de oostgrens met Polen (voortvloeiend uit de volksstemming van 1921 en het besluit van de Volkenbond). Zijn strategie, gebaseerd op het handig inspelen op de onderling verbonden belangen van de Verenigde Staten, Groot-Brittannië en Frankrijk, was simpelweg veel subtieler dan de confronterende aanpak die werd voorgestaan door de ultranationalisten.

Het eerste succes van Stresemanns strategie was de commissie-Dawes, die in 1924 in Parijs bijeenkwam. Men moest een praktische oplossing bedenken, zodat Duitsland in staat zou zijn herstelbetalingen te doen zonder meteen zijn financiële stabiliteit in gevaar te brengen.¹⁶ Commissievoorzitter was generaal Charles G. Dawes, een bankier en industrieel uit Chicago, die tijdens de Eerste Wereldoorlog verantwoordelijk was geweest voor de bevoorrading van de Amerikaanse en geallieerde legers. Maar de eigenlijke opsteller van het plan was Owen Young, de bestuursvoorzitter van General Electric en als zodanig een toonaangevende Amerikaanse industrieel.¹⁷ General Electric werkte nauw samen met de Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaft (AEG), in Duitsland de op een na grootste producent van elektrische apparaten. Inderdaad zouden Dawes en Young de hoop die Stresemann had gesteld in de Verenigde Staten meer dan waarmaken. De vorderingen die Duitsland in het kader van de herstelbetalingen direct moest voldoen, werden verlaagd tot een annuïteit van 2,5 miljard (vooroorlogse) 'goudmark' en moesten pas vanaf 1928/1929 betaald worden. J.P. Morgan-Bank droeg zijn steentje bij door Wall Street te bewegen tot een enthousiast vertrouwensvotum en maakte zo een eerste, geweldig overschreven lening van 100 miljoen dollar mogelijk. Nauwelijks kon de rijksmark (*Reichsmark*) weer tegen de vooroorlogse omrekeningskoers tegen gouddollars ingewisseld worden of er kwam een eind aan de instabiliteit van de Duitse munt.¹⁸ Voor verdere bescherming zorgde het Herstelbetalingsagentschap. Dit bureau werd geleid door de zogeheten 'Reparationsagent', Parker Gilbert, een jong Wall Street-talent; hij had de bevoegdheid herstelbetalingen tegen te houden wanneer de stabiliteit van de Duitse munt daardoor in gevaar werd gebracht. Daarmee waren de vorderingen van de Europese 'herstelbetalingscrediteuren' op de Duitse financiën niet langer 'preferent'. Overigens stroomde het Ameri-

kaanse kapitaal niet onmiddellijk naar Duitsland, zoals soms wordt beweerd,¹⁹ maar gezien het grote renteverskil tussen de Verenigde Staten en Duitsland – waar alle spaargelden in de hitte van de hyperinflatie waren verdampt – waren de kredietvoorwaarden zeker gunstig te noemen. Tussen oktober 1925 en eind 1928 vloeide er zoveel buitenlands kapitaal toe dat Duitsland aan de herstelbetalingen kon voldoen zonder dat men daarvoor een overschot op de handelsbalans nodig had. Dat kwam de Britten en Fransen natuurlijk goed uit, want daardoor konden ze aandringen op betalingen van Duitse zijde en hoefden ze hun markten niet open te stellen voor goederen ter waarde van vele miljarden goudmarken. Tegelijkertijd kon Washington van Frankrijk en Groot-Brittannië eisen dat ze hun in de oorlog aangegane schulden aan Amerika voldeden.

Dit rondpompen van gelden, waarbij de Duitsers geld leenden van de Amerikanen om de Britten en Fransen te kunnen betalen, die vervolgens de Amerikanen weer betaalden, zorgde allerwegen voor bezorgdheid.²⁰ Maar het werkte wel. Het Amerikaanse Congres drong aan op zo mogelijk volledige terugbetaling aan Amerika van de ‘intergeallieerde’ leningen.²¹ De nieuwe Amerikaanse verschaffers van kapitaal aan Duitsland maakte mooie winsten. En in de Weimarrepubliek was de levensstandaard aanzienlijk hoger dan mogelijk was geweest wanneer men het land gedwongen had zijn herstelbetalingen louter en alleen uit het exportoverschot te halen. Hjalmar Schacht, in november 1923 door Stresemann benoemd tot president-directeur van de *Reichsbank*, maakte zich grote zorgen over Duitslands steeds verder oplopende internationale schuldenlast.²² Toch deelde hij Stresemanns strategische inzichten: hoe groter Amerika’s zakelijke belangen in Duitsland waren, des te meer was het in Washingtons belang ervoor te zorgen dat de Amerikaanse investeringen niet werden geschaad door excessieve eisen tot herstelbetalingen van de kant van Groot-Brittannië en Frankrijk. Uiterst simpel en cynisch gesteld bestond Duitslands strategie hierin: onder bescherming van het Herstelbetalingsagentschap zo veel leningen in Amerika aangaan dat de renten op die schulden het onmogelijk zouden maken aan de herstelbetalingen te voldoen.²³ Subtieler gesteld: waar Stresemann en Schacht in feite op uit waren, was dat het in financieel opzicht in Amerika’s belang zou zijn aan te dringen op een aanpassing van de Duitse herstelbetalingen, waardoor Berlijn weer in staat zou zijn de betrekkingen met Londen en Parijs te normaliseren. Aan het eind van de jaren twintig leek die strategie ook te werken. In 1928 waren het niet zozeer de Duitsers maar de Amerikanen, en dan met name Benjamin Strong, de voorzitter van de Federal Reserve – de Ameri-

kaanse Centrale Bank – die aandrongen op nieuwe onderhandelingen over Duitslands herstelbetalingsverplichtingen; dat zou moeten gebeuren voordat de Dawes-annuïteiten in werking zouden treden.²⁴ Dat deed Strong niet zozeer uit liefde voor Duitsland als wel met het oog op Amerika's enorme belangen in de Duitse economie. Door een omvangrijke crisis zou zomaar een aantal van de grootste Amerikaanse banken in zwaar weer kunnen komen.

Tabel 1. Buitenlandse leningen: Duitslands internationale schuldenlast in het voorjaar van 1931 (in mln. rijksmark)

	langetermijn	kortetermijn	totaal
Verenigde Staten	5.265	3.143	8.408
Groot-Brittannië	1.100	2.053	3.153
Nederland	1.174	2.069	3.243
Zwitserland	512	1.878	2.390
overige	1.494	2.826	4.320
totaal	9.545	11.969	21.514

Bron: C.R.S Harris, *Germany's foreign indebtedness* (Oxford, 1935), pp. 9, 95.

II

In het geval van Stresemann mogen onze interpretatieproblemen dan voortvloeien uit het feit dat zijn beleidsdaden griezelig veel overeenkomsten vertonen met die waarop de stabiliteit van Duitsland na 1945 is gebaseerd, dat ligt heel anders wanneer we de opvattingen willen begrijpen die Hitler eropna hield. Hitler leefde in een wonderlijke, verbeterdenkwereld, die we nauwelijks kunnen bevatten of zelfs maar serieus kunnen nemen.

Het is verleidelijk die zo sterk verschillende wereldbeschouwingen van Hitler en Stresemann toe te schrijven aan hun al even verschillende levensloop. De problemen die Hitler ondervond om zijn plek in de wereld te vinden, zijn wel zo bekend dat we ze hier niet hoeven herhalen.²⁵ Ze staan in ieder geval in scherp contrast met Stresemanns geschiedenis: zijn stijgen op de maatschappelijke ladder. Voor beide mannen zorgde de oorlog voor een keerpunt. Maar terwijl Stresemann in de Eerste Wereldoorlog vanwege zijn chronisch slechte gezondheid uitgesloten was van actie-